

CSÁKNÉ FILEP JUDIT–RADÁCSI LÁSZLÓ

Családivállalkozás-kutatás longitudinális megközelítésben

Egy célzott szakirodalom-kutatás eredményei

A családi vállalkozások jellemzőinek, működésének számos egyedisége keresztmetszeti vizsgálatokkal kevésbé vagy egyáltalán nem ragadható meg. Jelen tanulmány célja, hogy áttekintést nyújtson a családi vállalkozások sajátosságait feltárni igyekvő nemzetközi longitudinális kutatásokról, a felmérések általános jellemzőinek bemutatásán túl elemezve a különböző módszertani megközelítések sajátosságait. A célzott szakirodalom-kutatás rávilágított, hogy a vizsgálatba bevont felmérések esetében a kvantitatív megközelítés dominál, de a kvalitatív alapokon nyugvó vizsgálatok is egyre jelentősebb teret kapnak, az utódlás témakörében született cikkek esetében pedig több a kvalitatív alapokon nyugvó kutatás, mint a kvantitatív megközelítésű. A cikk részletesen vizsgálja a kvantitatív és a kvalitatív megközelítés alkalmazásában rejlő lehetőségeket, előnyöket, hátrányokat.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: L26.

Bevezetés

A családi vállalkozások egyediségére több nemzetközi tanulmány is rávilágított (Sirmon–Hitt [2003], Miller–Le Breton–Miller [2006]), sajátos jellemzőik feltárása azonban számos akadályba ütközik. Különösen a mikro- és kisvállalkozások esetében a hagyományos kérdőíves lekérdezések eredményeiben gyakran kevés eltérés érzekelhető a családi és a nem családi cégek között (Kása és szerzőtársai [2019]). Ennek lehetséges magyarázata, hogy a családi cégek egyedisége – különösen olyan területeken, mint az irányítás vagy az utódlás – hosszú távon bontakozik ki, amit keresztmetszeti vizsgálatokkal szinte lehetetlen kimutatni.

* A kutatási projektet az Innovációs és Technológiai Minisztérium Tématerületi Kiválósági Programja és a Budapesti Gazdasági Egyetem között létrejött együttműködési megállapodás (TKP2020-IKA-01) támogatja.

Csákné Filep Judit tudományos munkatárs, Budapesti Gazdasági Egyetem (e-mail: csaknefilep.judit@uni-bge.hu).

Radácsi László tudományos főmunkatárs, Budapesti Gazdasági Egyetem (e-mail: radacsi.laszlo@uni-bge.hu).

A kézirat első változata 2021. január 17-én érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.k.108>

A longitudinális kutatások lényegi jellemzője, hogy a változásokat keresik, próbálják azonosítani és jellemezni (*Saldana* [2003]). A családi vállalkozások esetében, ahol a cég működését generációkon át tervezik, a változások nyomon követése különösen fontos. Keresztmetszeti kutatásokkal egy családi vállalkozás működéséről pusztán pillanatképet készíthetünk. Nem kapunk információt a jövőről, a tervezett és meghozott döntések következményeiről. Nem tudjuk meg, hogy az események a tervek szerint alakultak-e, vagy időközben változtak a tervek. Milyen új események formálták a cég életét? A családi vállalkozások életében számos dolgot tehát csak akkor ismerhetünk meg, ha hosszabb távon követjük őket. A következő kérdésekre kizárólag longitudinális vizsgálatok segítségével kaphatunk válaszokat (*Saldana* [2003] 64. o.):

- Mi az, ami növekszik vagy megjelenik az idő múlásával?
- Mi az, ami halmozódik az idő múlásával?
- Milyen feszültségek jelennek meg az idő múlásával?
- Mi csökken vagy szűnik meg az idő múlásával?
- Mi az, ami állandó, konzisztens marad az idő múlásával?
- Milyen sajátosságok jelennek meg az idő múlásával?
- Mi az, aminek a hiánya megjelenik az idő múlásával?
- Melyek azok a változások, amelyek összefüggésben állnak az idővel?
- Mi jellemzi a különböző időpontokban szerzett tapasztalatokat, ezek mutatnak-e eltérést a minta alcsoportjaiban?

A változásokkal járó jelenségek feltárásához a longitudinális kutatási módszerek illeszkednek igazán, ám a tágabb időtávot több adatfelvétellel lefedő kutatások olyan nehézségekkel járnak, mint a lemorzsolódás és a költségigény (*Ployhart-Vandenberg* [2010]).

Az 1988 és 2015 között megjelent, empirikus kutatáson alapuló, családi vállalkozás témájú külföldi cikkek vizsgálata a longitudinális szemléletmód térnyerését mutatta ki (*Evert és szerzőtársai* [2016]), a családi vállalkozások hazai kutatásában azonban nem jellemzők a longitudinális adatfelvételek. A családi vállalkozások longitudinális szemléletű vizsgálata során a kutatók – jellemzően kvalitatív módszertanok alkalmazása esetén – időben visszatekintő, történeti megközelítést is alkalmaznak, ahol az adatok forrásául archív dokumentumok vagy az interjúalanyok visszaemlékezései szolgálhatnak.

Kutatómunkánk során igyekeztünk feltérképezni, hogy nemzetközi kitekintésben milyen módszertani eredmények lelhetők fel. A családi vállalkozásokkal foglalkozó vezető nemzetközi folyóiratokban mely témaköröket milyen módszertanokkal vizsgálnak a longitudinális megközelítésű kutatások eredményeit összegző tanulmányok? Melyek az egyes módszertani megközelítések előnyei, hátrányai? Vizsgálatunk célja a családi vállalkozások longitudinális szemléletben történő hazai kutatásának megalapozása.

A cikkben a szakirodalom-kutatásunk módszertani hátterének bemutatását követően részletesen elemezzük a kapott eredményeket. Kitérünk a tématerületek szerinti megoszlásra, az alkalmazott módszertani megközelítésekre, vizsgáljuk az egyes

kutatások mintaelemszámait, a kutatás során lefedett évek számát és a földrajzi megoszlást. Külön fejezetben értékeljük a kvantitatív és a kvalitatív módszertanok alkalmazásából levonható tapasztalatokat. A tanulmány következtetésekkel, összegzéssel és kutatómunkánk korlátainak bemutatásával zárul.

Módszertan

Munkánk során célzott szakirodalom-kutatást végeztünk. A Web of Science adatbázis segítségével azonosítottuk az empirikus kutatási eredményeket feldolgozó, magas minőségű nemzetközi publikációkat. A lekérdezést 2019-ben hajtottuk végre, és az azt megelőző tíz év publikációit vizsgáltuk.

1. táblázat

Keresési szempontok és feltételek

Keresési szempont	Keresési feltételek
Keresési kifejezések	family business
Keresési tartomány	minden mező
Adatbázis	Web of Science Core Collection
Lekérdezés dátuma	2019.06.24
Időtáv	2009–2019
Nyelv	angol
Keresési mód	boolean

Forrás: saját szerkesztés.

Az elsődleges találatok száma 3190 volt, de a cikkek körét szűkítettük. Az empirikus adatfelvételen alapuló, longitudinális kutatásokat feldolgozó, angol nyelvű tanulmányokat válogattuk be, amelyek hét tématerület valamelyikéhez kapcsolódnak. Ezek: a családi vállalkozások kormányzása, működése, nemzetköziesedése, utód-lása, innováció, pénzügyek, identitás. Ezeknek a szempontoknak az alkalmazásával 56 cikkre szűkítettük a listát, amelyet a hivatkozásjegyzékek áttanulmányozását követően öt korábban íródott tanulmánnyal egészítettünk ki, majd az így kapott, 61 cikkből álló halmazt elemeztük részletesen.

Eredmények

Tématerületek szerinti megoszlás

A szakirodalom-kutatás során fontos célunk volt, hogy – további munkánkat megalapozandó – olyan témaköröket vizsgáló nemzetközi kutatások eredményeit dolgozzuk fel, amelyek kutatásában már tapasztalatokkal rendelkezünk, vagy hazai viszonylatban is olyan kiemelt jelentőségűnek tekinthetők, hogy vizsgálatuk perspektivikus

2. táblázat

A családi vállalkozásokkal foglalkozó cikkek tématerület szerinti megoszlása

Tématerület	Cikkek száma
Családi vállalkozások kormányzása	15
Működés	15
Nemzetköziesedés	9
Utódlás	9
Innováció	7
Pénzügyek	4
Identitás	2
Összesen	61

Forrás: saját szerkesztés.

jövőbeli kutatási irányt jelent. A részletesen vizsgált 61 publikáció tématerületek szerinti megoszlását a 2. táblázat szemlélteti.

Mint láthatjuk, a családi vállalkozások kormányzása, a működés, a nemzetköziesedés és az utódlás tekinthetők a longitudinális megközelítésben leggyakrabban vizsgált témaköröknek. A kormányzás és az utódlás a családi vállalkozások esetében a kezdetektől vizsgált, örökzöld kérdéskörök, így nem meglepő a kapcsolódó longitudinális kutatások nagy száma. Kutatásunk során a 'működés' témacsoportot egyfajta gyűjtőkategóriaként alkalmaztuk, amelyben a vállalkozás üzemeltetésével kapcsolatos sokszínű kérdések, mint például a növekedés, a teljesítmény, a hatékonyság, a humán tőke vagy a társadalmi tőke kaptak helyet, s ez a kategorizálás magyarázza a csoportba került tanulmányok nagy számát.

A tématerületek sokszínűségéhez hasonlóan a cikkek megjelenésének helye is diverzitást mutat: a vizsgálatba bevont 61 írás 42 folyóiratban jelent meg, amelyek közül három vagy háromnál több cikk a *Journal of Family Business Strategy* (7 cikk), a *Family Business Review* (6 cikk) és a *Journal of Business Research* (3 cikk) nevű lapokban jelent meg.

A vizsgált 61 cikk átlagos oldalszáma 20 (a legrövidebb cikk terjedelme 7, a leghosszabb cikk pedig 43 oldalt tett ki).

A Web of Science adatbázisban könyvek nem szerepelnek. Ugyanakkor a téma szempontjából legjelentősebb, kötet formában megjelent íráskor legalább nagyvonalú áttekintése – a könyvek alapvetően hosszú távú tapasztalatokra építő jellege miatt – szükséges és értékteremtő része a longitudinális vizsgálatokra fókuszáló tanulmányoknak. A családi vállalkozásokkal, illetve az őket érintő legégetőbb problémákkal (utódlás, konfliktusok, vezetés, pénzügyi biztonság megteremtése, a növekedés okozta kihívások, a család értékrendjét tükröző vállalati kultúra kialakítása stb.) számos angol nyelvű kötet foglalkozik. Ezek jelentős része gyakorlati szakemberek, tanácsadók, pszichológusok által írt, praktikus ismereteket tartalmazó munka (például *Jaffe* [1991], *Bork* [2008], *Hilbert-Davis-Dyer* [2003]). *Carney-Jaskiewicz* [2015] azonosította a családi

vállalkozások tudományos igényű kutatására legjelentősebb hatást gyakorló hat könyvet. *Chandler* [1997] az Egyesült Államokra fókuszáló úttörő munkájában a nem családtag menedzserek által vezetett nagyvállalatok kis családi vállalkozások rovására történő térnyerése tekinthető úttörő gondolatnak. *Ward* [1987] a családi vállalkozások kontrolling- és tervezési folyamatainak fejlesztésére hívja fel a figyelmet. Munkájának kritikusai hiányolják írásának empirikus megalapozottságát, ugyanakkor a könyv elvitathatatlan érdeme, hogy jelentős hatást gyakorolt a családi vállalkozások témájának tudományos folyóiratokban történő megjelenésére (*Zellweger és szerzőtársai* [2012], *Carney–Jaskiewicz* [2015]). A kultúra kínai családi vállalkozásokat formáló hatásának feltérképezése teszi *Redding* [1990] munkáját a családi vállalkozások szakirodalmának fontos elemévé. *Gersick és szerzőtársai* [1997] *Generation to Generation: Lifecycles of the Family Business* című könyve átfogó, gyakorlatias és közérthető megközelítése miatt a területtel foglalkozó szakirodalom egyik örökzöldjének tekinthető. Generációkon átívelően írja le a családi vállalkozások fejlődési folyamatát, a tulajdonosi és a menedzsmentstruktúra változását. A könyv népszerűségének egyik oka, hogy megközelítése képes megragadni a családi vállalkozásokra jellemző hosszú távú szemléletmódot és érthető, gyakorlatias logikai rendszerbe szervezve modellezni és magyarázni a családi cégek tulajdonosi és menedzsmentstruktúráját elkerülhetetlenül jellemző változásokat. *Miller–Le Breton–Miller* [2005] művének érdeme annak kimutatása, hogy a családi vállalkozások teljesítménye nem feltétlenül marad el a nem családi cégektől. Munkájukban hangsúlyozzák a családi vállalkozások hosszú távú szemléletmódját, kimutatva, hogy a családi vállalkozásoknak a nem családi cégeket meghaladó sikeressége hosszú távon válik érzékelhetővé. *James* [2009] munkájának esszenciáját az adja, hogy három európai családi dinasztia történetét követi nyomon, kiemelt figyelmet szentelve a vállalkozói szellem generációk közötti átörökítésének.

Ugyan a *Carney–Jaskiewicz* [2015] cikkében felsorakoztatott munkák egyike sem jelent meg magyar nyelven, néhány nemzetközileg sikeres könyvnek készült magyar fordítása. 1999-ben jelent meg *Errington és Gasson* *Családi farmgazdaság* című írása, amely az agrárium családi vállalkozásai számára tartalmaz még napjainkban is értékes információkat. *Carlock és Ward* *A családi vállalkozás stratégiai tervezése – A család és a vállalkozás egyesítésének párhuzamos tervezése* című könyve 2006-ban jelent meg magyar nyelven. A családi vállalkozások működtetésének kihívásaira átfogó válaszokat tartalmaz *Leach* [2018] *Családi vállalkozások* című könyve, amely a szerző több mint három évtizedes tanácsadói tapasztalatait foglalja össze.

Alkalmazott módszertan

A mintába került cikkek elemzése során vizsgáltuk az alkalmazott módszertan szerinti megoszlást, amelyet a 3. táblázat szemléltet. Előzetes várakozásainknak megfelelően a longitudinális kutatások többsége kvantitatív módszertanon alapult (61 százalék), ám perspektivikusnak tekinthető a kvalitatív megközelítésű vizsgálatok aránya (36 százalék) is, míg kevert módszertani megközelítést mindössze két cikk (3 százalék) alkalmazott. Ez utóbbi módszertannak a családi vállalkozások kutatásában történő alkalmazása még

gyermekcipőben jár, ugyanakkor *Reilly–Jones* [2017] a témát mélységében feldolgozó cikkében kiemeli, hogy az elsősorban a „miért?” típusú kérdések megválaszolására alkalmas kevert módszertan jól használható a családi vállalkozások vizsgálatában, hiszen itt egy-egy jelenség feltárása során nem pusztán az az érdekes, hogy „mi” történt, hanem hogy a család és a vállalkozás „miért” viselkedett adott módon.

A vizsgált tématerületek és az alkalmazott módszertan kapcsolatát áttekintve megállapítható, hogy a témák többsége egyaránt vizsgálható kvantitatív és kvalitatív eszközökkel is. Kivétel ez alól a pénzügyek témaköre (amelyet kizárólag kvantitatív megközelítésben), valamint az identitás témaköre (amelyet kizárólag kvalitatív módon vizsgáltak). Kevert módszertannal a működés és a nemzetköziesedés kapcsán felmerült kérdésekre igyekeztek választ találni a kutatók. A családi vállalkozások kormányzása, működése, nemzetköziesedése és az innováció témakörébe sorolt cikkek esetében – az összes vizsgált írást jellemző módszertani megoszlással összhangban – tipikus a kvantitatív módszertanon alapuló cikkek túlsúlya. Kivételt az utódlás témakör jelent, ahol a mintába került 9 írásból 6 kvalitatív megközelítésű. A családi vállalkozásokban zajló utódlási folyamat longitudinális vizsgálata során a kvalitatív módszertani túlsúlyt indokolhatja a családi vállalkozások kutatásán belül a generációváltás témájának jelentősége, amelyet az ezzel foglalkozó írások nagy száma is mutat. A téma fejlődésével természetes módon jelentkezik a feltárt jelenségek, tendenciák mélyebb, átfogóbb vizsgálatának igénye, amelyet jobban támogatnak a kvalitatív módszertanok. Továbbá a hosszabb időtávot lefedő vizsgálatok esetében a kvalitatív módszerek alkalmazásával (az elemzésbe bevont vállalkozásokkal kialakuló szorosabb kapcsolat okán is) csökkenthető a mintaalanyok lemorzsolódása, a retrospektív megközelítésmód alkalmazása pedig lehetővé teszi a vizsgált időtáv kitágítását, továbbá a vizsgált jelenségek komplexebb értékelését.

Mintaelemszám

A longitudinális vizsgálatok esetében különösen hangsúlyos kérdés a mintaelemszám, hiszen a több éven keresztül tartó, gyakran ismételt adatfelvételek során komoly lemorzsolódásra lehet számítani. A mintába került cikkek alapjául szolgáló kutatásokban a vizsgált mintaelemszámot a 3. táblázat tartalmazza az alkalmazott módszertan szerinti bontásban.

Mintaelemszámon a vizsgált vállalkozások számát értettük. Amennyiben a longitudinális kutatás egyes éveiben a mintaelemszám eltérő volt, minden esetben a legmagasabb számot vettük figyelembe. A kevert módszertanon alapuló cikkeknel a kvantitatív felmérés mintaelemszámát tüntettük fel; ha ez az évek között eltérést mutatott, a legmagasabb értéket vettük figyelembe.

A kvalitatív kutatások során a mintaelemszám jóval kisebb, mint a kvantitatív felméréseknel. Azon 11 kutatás során, ahol egyetlen vállalkozást vizsgáltak, a lefolytatott interjúk magas számával és a lefedett időtáv hosszúságának növelésével (gyakran retrospektív megközelítés alkalmazásával) igyekeztek növelni a megbízhatóságot.

A legmagasabb mintaelemszámmal (16 337 vállalkozás) egy indiai vállalkozások K + F-intenzitását és ennek nemzetköziesedésre gyakorolt hatását vizsgáló kvantitatív

3. táblázat

Mintaelemszámok módszertan szerinti bontásban

Módszertan	Cikkek száma	Átlagos mintaelemszám	Legkisebb mintaelemszám	Legnagyobb mintaelemszám
Kvantitatív	37	1360	21	16 337
Kvalitatív	22	25	1	456
Kevert	2	821	361	1 280
Az összes cikkre vonatkozóan	61	861	1	16 337

Forrás: saját szerkesztés.

kutatásban dolgoztak, ahol a bombayi tőzsdén jegyzett vállalkozások 2002 és 2009 között nyilvánosan elérhető adatait elemezték (*Singh–Gaur [2013]*).

A kvalitatív kutatások között kiemelten magas (456) mintaelemszámmal vizsgálták a finn gazdasági elitbe tartozó családi vállalkozásokat, az 1762 és 2010 közötti időszakra, retrospektív szemléletmódban. A kutatás eredményei ennél fogva elsősorban gazdaságtörténeti szempontból értékesek (*Kansikas [2015]*).

A kevert módszertanon alapuló cikkek alacsony száma miatt a módszertanra vonatkozóan megbízható következtetések nem vonhatók le, ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a kutatások kvantitatív részében nagyon tekinthető mintával dolgoztak.

A kvantitatív felmérések között a legkisebb mintaelemszám 21, amelynek esetében fontos kiemelni, hogy ez 21 vállalatcsoportot jelent.

A kutatás során lefedett évek száma

A vizsgált cikkek nagy változatosságot mutatnak a kutatás során lefedett évek számának tekintetében is. Ezen a vizsgált időtávot értjük, amelynek során végigkövették a vállalkozásokat, akár primer adatfelvétellel, akár másodlagos forrásból származó adatok gyűjtésével. A kvalitatív módszertanon alapuló kutatásoknál 7 kutatásban retrospektív megközelítéssel vizsgáltak több céget (jellemzően az alapítástól a kutatás végrehajtásának időpontjáig), amely esetekben a vizsgált időtáv pontos és megbízható meghatározására nem volt lehetőségünk, ezért ezeket a kutatásokat az elemzéssel lefedett évek vizsgálata során figyelmen kívül hagytuk. A kutatásokban a lefedett évek számának az alkalmazott módszertan szerinti megoszlását a 4. táblázat tartalmazza.

A kvantitatív módszertannal végrehajtott kutatások esetében a leghosszabb vizsgált időtáv 87 év volt; itt török családi vállalkozások növekedését elemezték, manuálisan összeállított (*hand-collected*) adatbázis segítségével (*Karaevli–Yurtoglu [2018]*).

A kvalitatív módszertanon alapuló kutatások esetében a 248 évet átfogó felmérés a már korábban is említett, gazdaságtörténeti szempontú finn kutatáshoz kapcsolódik (*Kansikas [2015]*).

4. táblázat

A kutatások során lefedett évek száma, módszertan szerinti bontásban

Módszertan	Cikkek száma	Kutatás során lefedett évek számának átlaga	Kutatás során lefedett évek számának minimuma	Kutatás során lefedett évek számának maximuma
Kvantitatív	37	9	2	87
Kvalitatív	15*	38	2	248
Kevert	2	7	4	9
Az összes cikkre vonatkozóan	61	17	2	248

* 7 cikk retrospektív szemléletű.

Forrás: saját szerkesztés.

A kvantitatív kutatások időhorizontja jellemzően rövidebb: 5 esetben mindössze két adatfelvétel alapján vontak le következtetéseket.

Mind a kvantitatív, mind a kvalitatív vizsgálatok esetében találunk példát a retrospektív szemléletmód sikeres alkalmazására. A kvantitatív elemzések során a historikusan elérhető adatokból akár manuálisan összeállított adatbázisok kiemelkedően hosszú időtávú vizsgálatokat tesznek lehetővé, bár korlátként jelentkeznek az elérhető adatok köre és minősége.

A longitudinális vizsgálatokban a kvalitatív megközelítés erőssége, hogy segítségével hosszabb időtáv fedhető le. Az esettanulmány módszertan használatát során alkalmazott megoldás, hogy a családi vállalkozás életét egészen az alapítástól kezdődően feltérképezik az elérhető céges dokumentumok, sajtómegjelenések, levelezések, interjúk segítségével, majd néhány éven keresztül nyomon is követik a működést, ezzel teljes ívet adva a kutatásnak.

Földrajzi megoszlás

A cikkek kontinensek szerinti megoszlását tekintve érdekes eredmény, hogy egy ilyen speciális témát vizsgálva a menedzsmenttudományokat jellemző angolszász túlsúly nem érvényesül: a célzott szakirodalom-kutatásba bevont cikkek 41 százaléka Európához köthető. (Az eredmény megbízhatóságát csökkenti, hogy a beválogatás során a témakörökre való célzás torzította az eredményeket.) A megjelent cikkek kontinensek szerinti megoszlását az 5. táblázat tartalmazza.

Érdekes mintázatot mutat a kutatások módszertanának kontinensek szerinti megoszlása. Míg Ausztrália, Ázsia és Észak-Amerika esetében a kvantitatív megközelítések dominálnak, Európában a cikkek csaknem 70 százaléka kvalitatív vagy kevert módszertani megközelítésű. (Az eredmény megbízhatóságát ebben az esetben is csökkentheti, hogy a beválogatás során a témakörökre való célzás torzította az eredményeket.)

5. táblázat

Cikkek kontinensek szerinti megoszlása

Kontinens	Cikkek száma (db)	Megoszlás (%)
Európa	25	41
Ázsia	14	23
Észak-Amerika	12	20
Ausztrália	8	13
Európa, Ázsia	1	2
Európa, Latin-Amerika	1	2
Összesen	61	100

Forrás: saját szerkesztés.

A megjelent cikkeket országok szerinti bontásban vizsgálva a legtöbb írás az Egyesült Államokra vonatkozóan jelent meg (10), amelyet Ausztrália (8) és Tajvan (7) követett. Érdekes megfigyelés, hogy a 8 ausztrál kutatásból 6 az Ausztrál Statisztikai Hivatal által gyűjtött és összeállított adatbázison alapul.¹

A kvantitatív és a kvalitatív módszertani megközelítések értékelése

A családi vállalkozások longitudinális kutatásának eredményeit bemutató cikkek vizsgálata alapján jól kirajzolódik, hogy a családi cégek működését vizsgáló elemzések jellemzően vagy kvantitatív, vagy kvalitatív megközelítésűek; a kevert módszertanok alkalmazása ritkán fordul elő. Bár a kvantitatív megközelítés dominanciája vitathatatlan, a kvalitatív kutatások súlya sem elhanyagolható, sőt az utódlás témakörének vizsgálata során használatuk jellemzőbb, mint az előbbieké.

Érdeemes emiatt megvizsgálni, hogy az egyes módszertanok longitudinális megközelítésben történő alkalmazásának milyen előnyei és hátrányai adódhatnak.

Kvantitatív vizsgálatok

A kvantitatív vizsgálatok során alkalmazott nagy mintaelemszámok növelik a megbízhatóságot, széles körű elemzési lehetőségeket biztosítanak, és lehetővé teszik speciális statisztikai módszertanok alkalmazását (*Chung [2014], Chung-Dahms [2018], Sanchez-Ruiz és szerzőtársai [2018], Singh-Delios [2017], Wiklund és szerzőtársai [2013], Xiang és szerzőtársai [2013], Xiang-Worthington [2015]*).

¹ Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatal nem tartja számon, hogy egy vállalkozás bármilyen szempontból családi vállalkozásnak számít-e (*Kása és szerzőtársai [2019]*).

A nagymintás kérdőíves felmérések megteremtik a lehetőségét a családi és nem családi vállalkozások összehasonlításának (*Camisón és szerzőtársai* [2016], *Thomas-Graves* [2005], *Graves-Thomas* [2004], [2006], *Zheng és szerzőtársai* [2018], *Kotlar és szerzőtársai* [2013], *Diéguez-Soto és szerzőtársai* [2018], *Memili és szerzőtársai* [2015], *Singal-Gerde* [2015]).

A longitudinális kvantitatív vizsgálatok erősségei között említhető, hogy alkalmasak cégcsoportok vizsgálatára, azaz képesek figyelembe venni, hogy a vállalkozó családoknak jellemzően nem egy cégük van, hanem cégcsoportot működtetnek, amelyet érdemes teljeskörűen vizsgálni (*Karaevli-Yurtoglu* [2018]).

A vizsgált cikkek érdekes módszertani példákkal szolgálnak többéves időszakokat lefedő adatbázisok összeállítására, amelyek alapján akár primer adatgyűjtés nélkül is értékes elemzések hajthatók végre. *Karaevli-Yurtoglu* [2018] manuálisan, nyilvános adatbázisok alapján összeállított adatállomány segítségével vizsgáltak török családi vállalkozáscsoportokat. *Luan és szerzőtársai* [2018] a tajvani tőzsde és a Taiwan Economic Journal adatbázisai alapján végeztek elemzéseket. *Chadwick-Dawson* [2018] a női vezetőknek a családi vállalkozások teljesítményére gyakorolt hatását vizsgáló kutatásukban a S&P Compustat adatbázisából származó adatokat egészítették ki a Sustainability kutatócégtől származó nem pénzügyi információkkal; a cégek vezetőire vonatkozó adatokat pedig a Compustat ExecComp adatbázisából nyerték. *Zheng és szerzőtársai* [2018] a Thomson Reuters Eikon adatbázisából lekért információkat és tőzsdei indexeket hasonlítottak össze. *Wiklund és szerzőtársai* [2013] a svéd statisztikai hivatal által kezelt öt longitudinális adatbázis kombinációjával hoztak létre egy új adatbázist.

A stabil módszertani alapokon nyugvó, megbízható lekérdezések, mint amilyen például az ausztrál statisztikai hivatal Business Longitudinal Database-e, számos kutatás és publikáció alapjául szolgálnak (*Graves-Thomas* [2004], [2006], *Xiang és szerzőtársai* [2013], *Barbera-Hasso* [2013], *Xiang-Worthington* [2015]).

A longitudinális kvantitatív vizsgálatok gyengeségei között említhető, hogy a nem megfelelő mintaelemszám és a rövid időtáv csökkenti a kutatási eredmények érvényességét és megbízhatóságát. Gondot okoz a lemorzsolódás, amelyre példaként említhető *Sanchez-Ruiz és szerzőtársai* [2018] munkája, ahol az első adatfelvételkor még 2495, míg az öt évvel későbbi felméréskor mindössze 583 családi vállalkozás került a mintába.

Az adatok elérhetősége, a lemorzsolódás kockázatának csökkentése érdekében gyakran speciális mintaválasztási szempontokat (például bizonyos adatbázisokban elérhető cégek, tőzsdén jegyzett vállalkozások) alkalmaznak a kutatás során, ezért előfordul, hogy az eredmények hasznosításának korlátja az általánosíthatóság hiánya.

A longitudinális kvantitatív vizsgálatok a mintaválasztás és az adatgyűjtés módszertana miatt jellemzően nagyvállalatokra (tőzsdén jegyzett cégekre) fókuszálnak, illetve gyakran használnak másodlagos adatforrásokat, amelyekben csak a legnagyobb vagy más szempontból kiemelkedően teljesítő cégek szerepelnek. Gyakori, hogy originális kutatás végrehajtása nélkül folytatnak elemzéseket, így ezek kevéssé alkalmasak a mikro- és kisvállalkozások megértésére (*Luan és szerzőtársai* [2018], *Evert és szerzőtársai* [2018], *Chung* [2014], *Elosge és szerzőtársai* [2018], *Cho és szerzőtársai* [2018], *Singh-Gaur* [2013], *Singh-Delios* [2017]).

A longitudinális kvantitatív vizsgálatok további kritikájaként említhető, hogy az adatgyűjtés módszertana erősen épít a vizsgált ország kulturális sajátosságaira, illetve a mintaválasztás és az adatgyűjtés is országspecifikus sajátosságokat mutat. A felmérések többsége emiatt más ország kontextusában nem ismételtető meg, így ezen módszerekkel az egyes országokra vonatkozóan értékes eredmények születnek ugyan, de megbízható nemzetközi összehasonlításuk nem valósítható meg. A *Karaevli–Yurtoglu* [2018] által a török családi vállalatcsoportokat vizsgáló kutatáshoz manuálisan összeállított adatbázis más nemzeti kontextusban történő rekonstrukciója nem oldható meg, és hasonlóan nehéz lenne más országban megismételni *Chung* [2014]-nek a China Credit Information Service adatbázisából származó adatokon végzett elemzését is.

A probléma jellemzően minden nem originális empirikus adatfelvételen alapuló vizsgálat esetében megjelenik (*Chung* [2014], *Chung–Dahms* [2018], *Sanchez-Ruiz és szerzőtársai* [2018], *Singh–Delios* [2017], *Wiklund és szerzőtársai* [2013], *Xiang és szerzőtársai* [2013], *Xiang–Worthington* [2015]).

Kvalitatív vizsgálatok

A családi vállalkozások életében megjelenő gyakorlati problémák komplex módon és mélységükben vizsgálhatók longitudinális szemléletben kvalitatív módszerekkel, amelyek lehetőséget teremtenek egyes jelenségek, problémák alaposabb megértésére, a bennük rejlő összefüggések feltárására. A vállalkozáskutatóknak (köztük a családi vállalkozások kutatóinak) tipikus érvelése, hogy a családi vállalkozások hozzájárulása a társadalmi és gazdasági értékteremtéshez leginkább mélységi, kvalitatív vizsgálatokkal érthető meg (*Anderson és szerzőtársai* [2005], *Litz és szerzőtársai* [2012]).

A kvalitatív módszertanok jellemzően igen fókuszáltak, képesek megragadni a kulturális sajátosságokat, ám találhatunk olyan példát is, amikor még a nemzetközi összehasonlítást is sikerült megoldani. *Chirico–Nordqvist* [2010] svájci és olasz családi vállalkozások esetében vizsgálták, hogy a családi vállalkozási kultúra olyan elemei, mint a paternalizmus, a vállalkozói orientáció, miként befolyásolják a dinamikus képességeket; és azonosították a két ország családi vállalkozásai közötti kulturális különbségekből fakadó eltéréseket is.

A longitudinális kvalitatív vizsgálatok talán legnagyobb előnye, hogy alkalmazásuk során a kutatók retrospektív módon, az alapítástól kezdődően rekonstruálhatják egy-egy vállalkozás történetét, a cég és a vállalkozó család életének legfontosabb mérföldköveit. A megközelítés népszerűségét mutatja, hogy az elemzésbe került 15 kvalitatív megközelítésű cikk közül 7 esetében használják ezt a módszertani lehetőséget. *Graves–Thomas* [2008] az alapítástól a felmérés időpontjáig vizsgálták 8 családi vállalkozás esetében a nemzetköziesedésre ható tényezőket. A múltbeli eseményekre a kutatás során lefolytatott interjúk során tértek ki, az interjúkat az alapítástól kezdődően céges dokumentumokkal, archív sajtóanyagokkal, egyéb dokumentumokkal egészítették ki. Hasonló módszertant alkalmaztak *Chirico–Nordqvist* [2010], *Sieger és szerzőtársai* [2011], továbbá *Marchisio és szerzőtársai* [2010] is.

A kvalitatív kutatások során a mélyebb tartalmak, esetleges ellentmondások feltárásakor kiemelt szerep jut a triangulációnak, akár az adatforrások, akár a kutatásba bevont személyek kiválasztásában. *Michael-Tsabari és szerzőtársai* [2014] generációkon át vizsgálta egy nemzetközi családi cég vállalkozói magatartását. Az elemzés során arra a következtetésre jutottak, hogy a vállalkozói magatartást a családi kihívásokra adott reakciók nagyobb mértékben határozzák meg, mint az üzleti megpróbáltatások. Kutatásukban nagy hangsúlyt fektettek az adatforrások triangulációjára: az adatgyűjtés során a vállalati honlapra, sajtócikkekre, tömegmédiamegjelenésekre, külső és belső céges dokumentumokra támaszkodtak, és interjúkat készítettek. Az adatok triangulációja lehetővé tette, hogy tágabb perspektívában értelmezzék a családi vállalkozás portfóliójának fejlődését és a családnak a fejlődésben betöltött szerepét. *Dieleman* [2019] munkája szintén nagy hangsúlyt fektetett az adatok triangulációjára.

A vizsgálatba bevont, kvalitatív módszertanon alapuló tanulmányok felében (11 cikk) a kutatás egyetlen családi vállalkozásra irányult. Az alacsony mintaelemszám még a kvalitatív kutatások esetében is gyengítheti a hitelességet. Ennek kiküszöbölésére a kutatók jellemzően triangulációt alkalmaznak, amely vonatkozhat az adatforrásokra, de lehet személyi trianguláció is. *Beaulieu és szerzőtársai* [2018] kutatásában például a vizsgált családi vállalkozás működését három éven át hét kutató követte nyomon. Az egy vállalkozásra fókuszáló kutatások megbízhatóságát javítandó, a kutatók gyakran élnek a múltba történő visszatekintés lehetőségével. Nem kizárólag a korábban említett, alapításig történő visszatekintést alkalmazzák, mint például *Jones–Le* [2017], hanem egy rövidebb időszakot fednek le retrospektív módon (*Rautiainen és szerzőtársai* [2012], *Wielsma–Brunninge* [2019], *Schwab és szerzőtársai* [2017]).

A kvalitatív felmérések hátránya általában is az általánosíthatóság nehézsége, s ez a korlát a családi vállalkozásokat elemző kutatásokban is jelentkezik. Az olyan – jellemzően retrospektív szemléletű – kutatások esetében, amelyek nagymértékben építenek archív adatokra és dokumentumokra, akár az adatforrások hitelessége és elégsége is megkérdőjelezhető.

A longitudinális kvalitatív kutatások esetében további értékcsökkentő tényező lehet a rövid időtáv, a már említett alacsony mintaelemszám (amennyiben annak módszertani kezelése nem megfelelő), továbbá az, ha az interjúalanyok közül kulcsérintettek maradnak ki. Erre példa *Wielsma–Brunninge* [2019] egyéni és családi vállalkozói identitást vizsgáló kutatása, ahol nem sikerült az utód testvérével interjút készíteni, habár véleménye nagyon fontos lett volna a téma átfogó vizsgálatához.

Következtetések, összegzés

Kutatómunkánk során azt tűztük ki célul, hogy feltérképezzük a családi vállalkozások nemzetközi longitudinális kutatásának fő jellemzőit. Megvizsgáltuk, hogy a családi vállalkozásokkal foglalkozó vezető nemzetközi folyóiratokban a longitudinális megközelítésű kutatások eredményeit összegző tanulmányok mely témaköröket milyen módszertanokkal fednek le, és melyek az egyes módszertani megközelítések előnyei, hátrányai.

A célzott szakirodalom-kutatás során azt találtuk, hogy az általunk vizsgált hét témakörből a legtöbb tanulmány a családi vállalkozások kormányzásához, működéséhez, az utódláshoz és a családi cégek nemzetköziesedéséhez kapcsolódóan jelent meg.

Az előzetes várakozásainknak megfelelően a longitudinális kutatások többsége kvantitatív módszertanon alapult, ugyanakkor nem elhanyagolható a kvalitatív megközelítésű vizsgálatok aránya sem, míg a kevert módszertani megközelítés alkalmazása elenyésző.

A módszertani megközelítést témakörönként vizsgálva tipikusnak tekinthető a kvantitatív módszertanon alapuló cikkek túlsúlya. Kivételt az utódlás témaköre képez, ahol a mintába került 9 írás közül 6 kvalitatív megközelítésű. A kvalitatív módszertani túlsúlyt indokolhatja, hogy a családi vállalkozások kutatásán belül kiemelkedő jelentőségű a generációváltás témája. A téma fejlődésével természetes módon jelentkezik a feltárt jelenségek, tendenciák mélyebb, átfogóbb vizsgálatának igénye, amelyet a kvalitatív módszertanok támogatnak igazán.

A mintaelemszámokat vizsgálva nem meglepő eredmény, hogy a kvalitatív kutatásokban a mintaelemszám jóval alacsonyabb, mint a kvantitatív felméréseknél. Kvalitatív megközelítésben gyakorinak tekinthetők az egyetlen vállalkozás vizsgálatára épülő kutatások, ahol az interjúk nagy számával és a lefedett időtáv hosszúságának növelésével (gyakran retrospektív megközelítés alkalmazásával) igyekeznek fokozni a hitelességet.

A longitudinális felmérések értékét növeli, ha hosszabb időtávot vizsgálnak, ugyanakkor különösen a kvantitatív vizsgálatok során a kutatások költségigénye és a mintaalanyok lemorzsolódásából fakadó nehézségek komoly gátakat jelentenek. Ez magyarázhatja, hogy elemzésünk szerint a kvantitatív kutatásokra az áttekintett évek számának kisebb száma jellemző, mint a kvalitatív felmérésekben.

Mind a kvantitatív, mind a kvalitatív vizsgálatok sorában találunk példát a retrospektív szemléletmód sikeres alkalmazására. A kvantitatív elemzésekben a historikusan elérhető adatokból akár manuálisan összeállított adatbázisok kiemelkedően hosszú időtávú vizsgálatokat tesznek lehetővé, bár korlátként jelentkezik az elérhető adatok köre és minősége.

A longitudinális vizsgálatokban a kvalitatív megközelítés erőssége, hogy segítségével hosszabb időtáv tekinthető át. Számos olyan példát láttunk, hogy a családi vállalkozás életét egészen az alapítástól kezdődően feltérképezik az elérhető céges dokumentumok, sajtómegjelenések, levelezések segítségével, majd néhány éven keresztül nyomon is követik a működést.

Longitudinális kutatások esetén a mennyiségi és minőségi módszerek párhuzamos alkalmazása számos előnyt kínál. A kvantitatív adatfelvételek jellemzően leírnak számunkra egy adott helyzetet, megbízható információt kapunk egy adott állapotról, illetve longitudinális vizsgálatok esetén az eltérő időpontokban felvett adatok közötti változásról. A kvantitatív kutatás során méréseket végzünk, számszerűsítünk. Kvantitatív felmérések esetén a hangsúly a vizsgálaton és az ellenőrzésen van, ezért hipotetikus, deduktív megközelítésmód jellemzi őket. Ezzel szemben a kvalitatív vizsgálatokban a hangsúly a megértésen van, és folyamat-orientált, induktív, feltáró orientációval jellemezhetők (*Ghauri–Gronhaug [2011]*). A családi vállalkozások longitudinális kutatása során a kvantitatív és kvalitatív

megközelítések egyaránt fontosak. A kvantitatív vizsgálatok során feltárt változások, eltérések hátterét, okait a kvalitatív vizsgálatok képesek megmagyarázni, kontextusba helyezni. A kvantitatív felmérések átfogó képet adnak, amelyet a kvalitatív vizsgálatok értelmeznek, magyaráznak, árnyalnak. A családi vállalkozások kutatásában a kvalitatív megközelítések különös jelentőséggel bírnak az érintettek erős érzelmi bevonódása miatt, a családi cégek működésében jelentkező számos sajátosság (például generációs konfliktusok, testvérvizsalyok, válás) kizárólag kvalitatív eszközök segítségével értelmezhető.

A családi vállalkozások vizsgálatában viszonylag kevés empirikus tapasztalat áll rendelkezésre, ami megnehezíti a témakör kutatóinak munkáját. A családi vállalkozások és az őket körülvevő környezet komplexitásából fakadóan önmagában sem a kvantitatív, sem a kvalitatív módszerekkel végzett kutatások nem biztosítanak megbízható eredményeket; a módszertanok párhuzamos alkalmazása teremthet többletértéket. Módszertani triangulációval kiküszöbölhetők az egyes megközelítések gyengeségei, a kvantitatív és a kvalitatív eszközök párhuzamos alkalmazása mélyebb és megbízhatóbb eredményekhez, felismerésekhez vezethet.

A cikkek kontinensek szerinti megoszlását vizsgálva érdekes eredmény, hogy a menedzsmenttudományokat jellemző angolszász túlsúly a mi témánkban nem érvényesül. Szintén érdekes mintázatot mutat az egyes kontinenseket jellemző módszertanválasztás: míg Ausztrália, Ázsia és Észak-Amerika esetében a kvantitatív megközelítések dominálnak, az európai cikkek csaknem 70 százaléka kvalitatív vagy kevert módszertani megközelítésű.

A kvantitatív vizsgálatok előnyei között említendő a cégcsoportok vizsgálatára való alkalmasság, a családi és nem családi vállalkozások összehasonlításának lehetősége. A nagy mintaelemszám, a stabil adatkör és a hosszú időtáv növeli a kutatások megbízhatóságát és értékét, továbbá széles körű elemzési lehetőségeket biztosít; valamint akár primer adatgyűjtés nélkül, nyilvános adatokra támaszkodva is értékes elemzések hajthatók végre. A megközelítés hátránya, hogy az adatgyűjtés módszertana gyakran erősen épít a vizsgált ország kulturális sajátosságaira, ezért a felmérések többsége más ország kontextusában nem ismételhető meg, azaz nem valósítható meg nemzetközi összehasonlítás. A mintaválasztás specifikumai miatt gyakori, hogy az eredmények nem általánosíthatók, a nem megfelelő mintaelemszám és a rövid időtáv csökkenti a kutatási eredmények érvényességét és megbízhatóságát. A kvantitatív longitudinális kutatások a mintaválasztás és az adatgyűjtés módszertana miatt jellemzően nagyvállalatokra fókuszálnak (gyakori a tőzsdén jegyzett cégek vizsgálata), és e módszer kevésbé alkalmas a mikro- és kisvállalkozások vizsgálatára.

A longitudinális kvalitatív vizsgálatok előnyei közé tartozik, hogy a családi vállalkozások működtetése során megjelenő gyakorlati problémákat képes vizsgálni, lehetőséget teremt egyes jelenségek, problémák alaposabb megértésére, a bennük rejlő összefüggések megvilágítására, és retrospektív módon hosszú időtávot képes felölelni. A kvalitatív vizsgálatok során a kutatóknak számos nehézséggel is szembe kell nézniük. A szélsőséges esetben akár egyetlen esetre alapozott vizsgálatok hitelessége megkérdőjelezhető, az eredmények általánosíthatósága nehézkes lehet, és amennyiben a kutatás retrospektív, és nagymértékben épít archív adatokra,

dokumentumokra, akár az adatforrások hitelessége is kérdéssé válik. A rövid időtáv, az alacsony mintaelemszám, a legfontosabb érintettek esetleges kihagyása a megkérdezettek köréből jelentősen csökkentheti a kutatási eredmények értékét.

Kutatásunk rávilágított, hogy a családi vállalkozások longitudinális szemléletben történő vizsgálata nemzetközi szinten bevett kutatási gyakorlatnak számít, amelynek során a kvantitatív és kvalitatív módszertanok alkalmazása egyaránt elfogadott. Bízunk benne, hogy elemzésünk hasznos információkkal szolgál a longitudinális vagy családi vállalkozás témájú felméréseket tervező kutatók számára. Eredményeink megbízhatóságát csökkenti, hogy a szakirodalom-kutatást célzottan az általunk önkényesen kijelölt témakörökre vonatkozóan hajtottuk végre, ennek ellenére a levont következtetéseket a téma iránt érdeklődők hasznosnak találhatják.

Hivatkozások

- ANDERSON, A. R.–JACK, S. L.–DRAKOPOULOU-DODD, S. [2005]: The role of family members in entrepreneurial networks: Beyond the boundaries of the family firm. *Family Business Review*, Vol. 18. 135–154. o. <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.2005.00037.x>.
- BARBERA, F.–HASO, T. [2013]: Do We Need to Use an Accountant? The Sales Growth and Survival Benefits to Family SMEs. *Family Business Review*, Vol. 26. No. 3. <https://doi.org/10.1177/0894486513487198>.
- BEAULIEU, A.–LAKIZA, V.–DESCHAMPS, I. [2018]: Methods for Accelerating FEI: lessons from longitudinal action-research case study. *ISPIM Innovation Forum*, Canada.
- BORK, D. [2008]: *The little red book of family business*. Sampson Press, Waterloo, Ont. ISBN: 978-0963702814.
- CAMISÓN, C.–FORÉS, B.–PUIG-DENIA, A. [2016]: Return on capital in Spanish tourism businesses: A comparative analysis of family vs non-family businesses. *European Journal of Management and Business Economics*, Vol. 25. No. 3. 91–110. o. <https://doi.org/10.1016/j.redeen.2016.04.002>.
- CARLOCK, R. S.–WARD, J. L. [2006]: A családi vállalkozás stratégiai tervezése. A család és a vállalkozás egyesítésének párhuzamos tervezése. Helikon Kiadó, Budapest.
- CARNEY, M.–JASKIEWICZ, P. [2015]: Six books that have shaped the landscape of family business scholarship. *Academy of Management Learning & Education*, Vol. 14. No. 3. <https://doi.org/10.5465/amle.2014.0260>.
- CHADWICK, I. C.–DAWSON, A. [2018]: Women leaders and firm performance in family businesses: An examination of financial and nonfinancial outcomes. *Journal of Family Business Strategy*, Vol. 9. No. 4. 238–249. o. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2018.10.002>.
- CHANDLER, A. D. [1977]: *The visible hand: The managerial revolution in American business*. Belknap Press, Cambridge, MA.
- CHIRICO, F.–NORDQVIST, M. [2010]: Dynamic capabilities and trans-generational value creation in family firms: The role of organizational culture. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*, Vol. 28. No. 5. 487–504. o. <https://doi.org/10.1177/0266242610370402>.
- CHO, J.–MILLER, D.–LEE, J. [2018]: Too much of a good thing: Family involvement and the survival of listed Korean firms. *Journal of Family Business Strategy*, Vol. 9. No. 4. 223–237. o. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2018.10.001>.

- CHUNG, H.-M. [2014]: The role of family management and ownership on semi-globalization pattern of globalization: The case of family business groups. *International Business Review*, Vol. 23. No. 1. 260–271. o. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2013.04.005>.
- CHUNG, H.-M.–DAHMS, S. [2018]: Ownership Strategy and Foreign Affiliate Performance in Multinational Family Business Groups: A Double-edged Sword. *Journal of International Management*, Vol. 24. No. 4. 303–316. o. doi:10.1016/j.intman.2018.03.002 <https://doi.org/10.1016/j.intman.2018.03.002>.
- DIÉGUEZ-SOTO, J.–GARRIDO-MORENO, A.–MANZANEQUE, M. [2018]: Unravelling the link between process innovation inputs and outputs: The moderating role of family management. *Journal of Family Business Strategy*, Vol. 9. No. 2. 114–127. o. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2017.11.007>.
- DIELEMAN, M. [2019]: Reaping what you sow: The family firm innovation trajectory. *Journal of Family Business Strategy*, Vol. 10. No. 4. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2018.03.003>.
- ELOSGE, C.–OESTERLE, M.-J.–STEIN, C. M.–HATTULA, S. [2018]: CEO succession and firms' internationalization processes: Insights from German companies. *International Business Review*, Vol. 27. No. 2. 367–379. o. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2017.09.004>.
- ERRINGTON, A.–GASSON, R. [1999]: Családi farmgazdaság. Szaktudás Kiadóház Zrt., Budapest.
- EVERT, R. E.–MARTIN, J. A.–MCLEOD, M. S.–PAYNE, G. T. [2016]: Empirics in Family Business Research. *Family Business Review*, Vol. 29. No. 1. 17–43. o. <https://doi.org/10.1177/0894486515593869>.
- EVERT, R. E.–SEARS, J. B.–MARTIN, J. A.–PAYNE, G. T. [2018]: Family ownership and family involvement as antecedents of strategic action: A longitudinal study of initial international entry. *Journal of Business Research*, Vol. 84. 301–311. o. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.07.019>.
- GERSICK, K. E.–DAVIS, J. A.–HAMPTON, M. M.–LANSBERG, I. [1997]: *Generation to generation: Lifecycles of the family business*. Harvard Business School Press, Boston, MA.
- GHAUR, P.–GRONHAUG, K. [2011]: *Kutatásmódszertan az üzleti tanulmányokban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRAVES, C.–THOMAS, J. [2004]: Internationalisation of the family business: a longitudinal perspective. *International Journal of Globalisation and Small Business*, Vol. 1. No. 1. 7–27. o. <https://doi.org/10.1504/ijgsb.2004.005615>.
- GRAVES, C.–THOMAS, J. [2006]: Internationalization of Australian Family Businesses: A Managerial Capabilities Perspective. *Family Business Review*, Vol. 19. No. 3. 207–224. o. <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.2006.00066.x>.
- GRAVES, C.–THOMAS, J. [2008]: Determinants of the Internationalization Pathways of Family Firms: An Examination of Family Influence. *Family Business Review*, Vol. 21. No. 2. 151–167. o. <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.2008.00119.x>.
- HILBERT-DAVIS, J.–DYER, W. G. [2003]: *Consulting to family businesses*. Jossey-Bass/Pfeiffer, San Francisco, CA.
- JAFFE, D. T. [1991]: *Working with the ones you love*. CreateSpace Independent Publishing Platform, Scotts Valley, CA, ISBN: 9781503008687.
- JAMES, H. [2009]: *Family capitalism: Wendels, Haniels, Falcks, and the continental European model*. Harvard University Press, Boston, MA.
- JONES, O.–LI, H. [2017]: Effectual entrepreneuring: sensemaking in a family-based start-up. *Entrepreneurship & Regional Development*, Vol. 29. No. 5–6. 467–499. o. <https://doi.org/10.1080/08985626.2017.1297854>.

- KANSIKAS, J. [2015]: The business elite in Finland: a prosopographical study of family firm executives 1762–2010. *Business History*, Vol. 57. No. 7. 1112–1132. o. <https://doi.org/10.1080/00076791.2015.1015420>.
- KARAEVLI, A.–YURTOGLU, B. B. [2018]: Founding family effects on business group growth: Longitudinal evidence from Turkey (1925–2012). *Long Range Planning*, Vol. 51. No. 6. 831–864. o. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2017.08.003>.
- KÁSA RICHÁRD–RADÁCSI LÁSZLÓ–CSÁKNÉ FILEP JUDIT [2019]: Családi vállalkozások definiációs operacionalizálása és hazai arányuk becslése a kkv-szektoron belül. *Statisztikai Szemle*, 97. évf. 2. sz. 146–174. o. <https://doi.org/10.20311/stat2019.2.hu0146>.
- KOTLAR, J.–DE MASSIS, A.–FRATTINI, F.–BIANCHI, M.–FANG, H. [2013]: Technology Acquisition in Family and Nonfamily Firms: A Longitudinal Analysis of Spanish Manufacturing Firms. *Journal of Product Innovation Management*, Vol. 30. No. 6. 1073–1088. o. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2017.08.003>.
- LEACH, P. [2018]: Családi vállalkozások. HVG Könyvek, Budapest.
- LITZ, R. A.–PEARSON, A. W.–LITCHFIELD, S. [2012]: Charting the future of family business research: Perspectives from the field. *Family Business Review*, Vol. 25. No. 1. 16–32. o. <https://doi.org/10.1177/0894486511418489>.
- LUAN, C.-J.–CHEN, Y.-Y.–HUANG, H.-Y.–WANG, K.-S. [2018]: CEO succession decision in family businesses: A corporate governance perspective. *Asia Pacific Management Review*, Vol. 23. No. 2. 130–136. o. <https://doi.org/10.1016/j.apmr.2017.03.003>.
- MARCHISIO, G.–MAZZOLA, P.–SCIASCIA, S.–MILES, M.–ASTRACHAN, J. [2010]: Corporate venturing in family business: The effects on the family and its members. *Entrepreneurship & Regional Development*, Vol. 22. No. 3–4. 349–377. o. <https://doi.org/10.1080/08985621003726168>.
- MEMILI, E.–FANG, H. C.–WELSH, D. H. B. [2015]: Value creation and value appropriation in innovation process in publicly-traded family firms. *Management Decision*, Vol. 53. No. 9. 1921–1952. o. <https://doi.org/10.1108/md-06-2014-0391>.
- MICHAEL-TSABARI, N.–LABAKI, R.–ZACHARY, R. K. [2014]: Toward the Cluster Model: The Family Firm's Entrepreneurial Behavior Over Generations. *Family Business Review*, Vol. 27. No. 2. 161–185. o. <https://doi.org/10.1177/0894486514525803>.
- MILLER, D.–LE BRETON-MILLER, I. [2005]: Managing for the long run: Lessons in competitive advantage from great family business. Harvard Business School Press, Boston, MA.
- MILLER, D.–LE BRETON-MILLER, I. [2006]: Family Governance and Firm Performance: Agency, Stewardship, and Capabilities. *Family Business Review*, Vol. 19. No. 1. 73–87. o. <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.2006.00063.x>.
- PLOYHART, R. E.–VANDENBERG, R. J. [2009]: Longitudinal Research: The Theory, Design, and Analysis of Change. *Journal of Management*, Vol. 36. No. 1. 94–120. o. <https://doi.org/10.1177/0149206309352110>.
- RAUTIAINEN, M.–PIHKALA, T.–IKÄVALKO, M. [2012]: Family Business System Models: A Case Study and Some Implications of Open Systems Perspective. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, Vol. 25. No. 2. 155–168. o. <https://doi.org/10.1080/08276331.2012.10593566>.
- REDDING, G. [1990]: The spirit of Chinese capitalism. De Gruyter, New York, NY.
- REILLY, T. M.–JONES, R. [2017]: Mixed methodology in family business research: Past accomplishments and perspectives for the future. *Journal of Family Business Strategy*, Vol. 8. No. 3. 185–195. o. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2017.08.003>.
- SALDANA, J. [2003]: Longitudinal Qualitative Research. Altamira Press, Oxford, UK.

- SANCHEZ-RUIZ, P.–MALDONADO-BAUTISTA, I.–RUTHERFORD, M. [2018]: Business stressors, family-business identity, and divorce in family business: A vulnerability-stress-adaptation (VSA) model. *Journal of Family Business Strategy*, Vol. 9. No. 3. 167–179. o. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2018.03.005>.
- SCHWAB, L.–GOLD, S.–KUNZ, N.–REINER, G. [2017]: Sustainable business growth: exploring operations decision-making. *Journal of Global Responsibility*, Vol. 8. No. 1. 83–95. o. <https://doi.org/10.1108/jgr-11-2016-0031>.
- SIEGER, P.–ZELLWEGER, T.–NASON, R. S.–CLINTON, E. [2011]: Portfolio entrepreneurship in family firms: a resource-based perspective. *Strategic Entrepreneurship Journal*, Vol. 5. No. 4. 327–351. o. <https://doi.org/10.1002/sej.120>.
- SINGAL, M.–GERDE, V. W. [2015]: Is Diversity Management Related to Financial Performance in Family Firms? *Family Business Review*, Vol. 28. No. 3. 243–259. o. <https://doi.org/10.1177/0894486514566012>.
- SINGH, D.–DELIOS, A. [2017]: Corporate governance, board networks and growth in domestic and international markets: Evidence from India. *Journal of World Business*, Vol. 52. No. 5. 615–627. o. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2017.02.002>.
- SINGH, D. A.–GAUR, A. S. [2013]: Governance Structure, Innovation and Internationalization: Evidence From India. *Journal of International Management*, Vol. 19. No. 3. 300–309. o. <https://doi.org/10.1016/j.intman.2013.03.006>.
- SIRMON, D. G.–HITT, M. A. [2003]: Managing Resources: Linking Unique Resources, Management, and Wealth Creation in Family Firms. *Entrepreneurship Theory and Practice*, Vol. 27. No. 4. 339–358. o. <https://doi.org/10.1111/1540-8520.t01-1-00013>.
- THOMAS, J.–GRAVES, C. [2005]: Internationalization of the family firm: The contribution of an entrepreneurial orientation. *Journal of Business and Entrepreneurship*, Vol. 17. No. 2. 91–113. o.
- WARD, J. L. [1987]: *Keeping the family business healthy: How to plan for continuing growth, profitability, and family leadership*. Jossey-Bass Inc., San Francisco, CA.
- WIELSMA, A. J.–BRUNNINGE, O. [2019]: “Who am I? Who are We?” Understanding the impact of family business identity on the development of individual and family identity in business families. *Journal of Family Business Strategy*, Vol. 10. No. 1. 38–48. o. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2019.01.006>.
- WIKLUND, J.–NORDQVIST, M.–HELLERSTEDT, K.–BIRD, M. [2013]: Internal Versus External Ownership Transition in Family Firms: An Embeddedness Perspective. *Entrepreneurship Theory and Practice*, Vol. 37. No. 6. 1319–1340. o. <https://doi.org/10.1111/etap.12068>.
- XIANG, D.–WORTHINGTON, A. [2015]: Finance-seeking behaviour and outcomes for small- and medium-sized enterprises. *International Journal of Managerial Finance*, Vol. 11. No. 4. 513–530. o. <https://doi.org/10.1108/ijmf-01-2013-0005>.
- XIANG, D.–WORTHINGTON, A. C.–HIGGS, H. [2013]: Family Ownership, Altruism and Agency Costs in Australian Small and Medium-Sized Enterprises. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2216442>.
- ZELLWEGER, T. M.–NASON, R. S.–NORDQVIST, M. [2012]: From longevity of firms to trans-generational entrepreneurship of families introducing family entrepreneurial orientation. *Family Business Review*, Vol. 25. No. 1. 136–155. o.
- ZHENG, V.–WAN, P.–GAO, H. [2018]: Dynamism in Adversity: A Comparative Study of Trends in the Performance of Listed Family- and Non-Family-Controlled Companies in Hong Kong, 1997–2014. *East Asia*, Vol. 35. No. 4. 359–378. o. <https://doi.org/10.1007/s12140-018-9299-0>.